

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α΄. ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΩΔΙΚΑ ΚΑΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ*

Γεώργιος ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ

Ι. Περιγραφή του κώδικα

Στην πάνω δεξιά γωνία του εξωφύλλου του κώδικα Vaticanus Graecus 2639 αναγράφεται ως τίτλος: «Συμβόλαια Νάξου 1700-1799». Στο κέντρο περίπου υπάρχει με άλλο χέρι γραμμένος ο αριθμός «17».

Ο κώδικας παρουσιάζει έντονα σημεία φθοράς. Η μάλλον κακή κατάσταση του οφείλεται, κατά ένα μέρος, στην υγρασία και, κατά ένα άλλο μέρος, στη στάχωση η οποία έχει καταστρέψει τις αρχές και το τέλος στίχων σε μερικές πράξεις. Επίσης φθορές εντοπίζονται στα σημεία όπου τα έγγραφα ήταν διπλωμένα, όπως αντίγραφα σε χέρια ιδιώτη, πιθανόν συμβαλλομένου.

Δεν υπάρχει αρίθμηση των φύλλων. Έτσι οι αριθμοί των πράξεων που δώσαμε αποτελούν και το σημείο αναφοράς και παραπομπής. Μία αρίθμηση που συναντάμε από την πράξη αριθ. 107 μέχρι την τελευταία πράξη αριθ. 158, με ελληνικούς αριθμούς από α΄ (στην 107) μέχρι κη΄ (στην 158) –και αυτή με άλλο χέρι γραμμένη– μας προβληματίζει. Μολονότι οι αριθμοί κ΄, κα΄, κγ΄ και κδ΄ δε διακρίνονται λόγω φθοράς, παρεμβάλλονται άλλες τόσες περίπου πράξεις χωρίς αρίθμηση. Σε αρκετές πράξεις υπάρχουν επίσης αριθμοί (στην πάνω δεξιά γωνία), που πιθανότατα είναι εκείνοι των φύλλων του νοταριακού κώδικα από τον οποίο έχουν αντιγραφεί.

Άλλα εξωτερικά στοιχεία που με την πρώτη ματιά διακρίνουμε στα

* Οι εκδότες εκφράζουμε θερμές ευχαριστίες στον Ομότιμο Καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης κ. Βασίλειο Δημητριάδη και στην Επίκουρο Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Σοφία Τζωρτζακάκη-Τζαρίδου για την ευγενική συνδρομή τους στη μετάφραση των παλαιoturκικών εγγραφών στα κείμενα του κώδικα. Επίσης θερμές ευχαριστίες απευθύνονται στον Προϊστάμενο του Παλαιογραφικού Αρχείου του Μορφωτικού Ιδρύματος της Ε.Τ.Ε. Αγαμέμνονα Τσελίκι για τη βοήθειά του στο διάβασμα σκοτεινών σημείων του κώδικα.

περισσότερα κείμενα είναι τα ίχνη από το δίπλωμα των εγγράφων¹. Επιπλέον σε αρκετές πράξεις παρατηρούμε στο «εξώφυλλο» του διπλωμένου φύλλου να είναι γραμμένη σάν τίτλος μία περιληπτική περιγραφή του περιεχομένου του². Από τα στοιχεία αυτά και από την αναγραφή σε πολλές πράξεις στο πάνω μέρος τους και πριν από την ημερομηνία ότι πρόκειται για αντίγραφο³, συμπεραίνουμε ότι πράγματι πρόκειται για αντίγραφα που κάποια στιγμή συγκεντρώθηκαν και σταχώθηκαν. Τα αντίγραφα αυτά είναι δίφυλλα και μονόφυλλα. Στα πρώτα κείμενα παρατηρούμε μία προσπάθεια να σχηματιστούν «τετράδια»⁴. Πιο συγκεκριμένα, η πράξη αριθ. 1 είναι μονόφυλλο γραμμένη στην εμπρός και πίσω σελίδα. Μονόφυλλο είναι επίσης η πράξη αριθ. 2, γραμμένη στην εμπρός σελίδα. Οι πράξεις αριθ. 3 και 4 είναι δίφυλλα, έχουν σταχωθεί σε τετράφυλλο (το ένα μέσα στο άλλο), όπως διαπιστώνουμε από τους τίτλους τους που προηγείται αυτός της αριθ. 4 και μετά έρχεται αυτός της αριθ. 3. Οι πράξεις αριθ. 5 και 6 είναι μάλλον μονόφυλλα. Οι επόμενες πράξεις αριθ. 7, 8, 9 και 12 είναι δίφυλλα και έχουν σταχωθεί σε οκτάφυλλο (η μία μέσα στην άλλη), όπως διαπιστώνουμε από τους τίτλους τους που αμέσως μετά την 12 έρχεται ο τίτλος της, ακολουθεί αυτός της 9, μετά έρχεται αυτός της 8 και τέλος αυτός της 7. Οι πράξεις αριθ. 10 και 11, μονόφυλλα προφανώς, έχουν σταχωθεί ενδιάμεσα αμέσως μετά την αριθ. 9. Στη συνέχεια, η στάχωση είτε πρόκειται για μονόφυλλα ή για δίφυλλα δεν παρουσιάζει άλλες ιδιομορφίες. Μόνο οι πράξεις αριθ. 91 και 116 (σε δίφυλλο γραμμένες) έχουν σταχωθεί πρώτα το φ. 2α και μετά το φ. 1α, ενώ ανάμεσα στα φύλλα της 91 παρεμβάλλεται η πράξη αριθ. 92. Ο τίτλος επίσης (σε υποτιθέμενο εξώφυλλο πρά-

1. Το δίπλωμα, όπως είναι γνωστό, γίνεται για να μην φθείρεται η γραφή και για να μπορεί να φυλαχτεί πιο εύκολα το έγγραφο, αφού έτσι αποκτάει μικρότερο μέγεθος. Στην περίπτωση μας διπλώνεται δύο φορές οριζόντια σε τετράφυλλο ή δύο φορές οριζόντια και μία κάθετα σε οκτάφυλλο ή ακόμα μία φορά οριζόντια και δύο κάθετα πάλι σε οκτάφυλλο.

2. Είναι επίσης γνωστό ότι αυτός ο τίτλος χρησιμεύει για να ταυτοποιείται το περιεχόμενο του εγγράφου χωρίς να χρειαστεί να ξεδιπλωθεί.

3. Η ποικιλία παρόμοιων αναγραφών είναι μεγάλη. Έτσι από το απλό «κόπια» (πράξεις αριθ. 1, 4, 8, 10, 11, 43, 66, 75, 123, 133, 135, 142, 145, 158), «ἴσον», «τὸ ἴσον ἀπαράλλακτον» (πράξεις αριθ. 102, 108), «κόπια ἐβγαλμένη» (πράξεις αριθ. 117, 118), «ἐβγαλμένη» (πράξεις αριθ. 131, 157), φτάνουμε σε πιο λεπτομερείς αναγραφές όπως, «κόπια ἐβγαλμένη ἀπὸ τὸ καθολικόν», «κόπια ἐβγαλμένη ἀπὸ τὸ καθολικὸν κατάστιχον...» (πράξεις αριθ. 107, 109, 125, 126, 153, 156), «κόπια ἐβγαλμένη ἀπὸ τὸ καθολικὸν οἰκειόχειρον τοῦ ποτὲ...» (πράξη αριθ. 138), «κόπια ἐβγαλμένη ἀπὸ ἑνα ἄλλο λίμπρο ὡς τὸ εἶδα γραμμένο διὰ χειρός ...» (πράξη αριθ. 115).

4. Τα συμπεράσματά μας βασίζονται σε στοιχεία που συνάγονται από το αντίγραφο του κώδικα σε ηλεκτρονική μορφή, επομένως διατηρεῖται κάποια επιφύλαξη.

ξης) που έρχεται μετά την πράξη αριθ. 106 δεν μας παρέχει στοιχεία ότι ανήκει σ' αυτήν ούτε σε κάποια άλλη⁵.

Στη συνέχεια θα προχωρήσουμε σε λεπτομερέστερη περιγραφή της συγκρότησης του κώδικα⁶. Εύκολα διακρίνουμε τέσσερις ενότητες:

Α. Πράξεις αριθμ. 1-42, ετών 1702-1736.

Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει αντίγραφα αυτόγραφα διαφόρων νοταρίων, καντζελλαρίων, πρωτονοταρίων. Ανάμεσά τους διακρίνεται η πράξη αριθ. 6 του 1711 που είναι αντίγραφο του 1736 από αντίγραφο του 1719. Η πράξη αριθ. 40 είναι αντίγραφο που συνέταξε νοτάριος «εκ του καθολικού», η οποία είναι αχρονολόγητη, αλλά φέρει τη χρονολογία της κατάθεσής της στην καντζελλαρία από τους ενδιαφερόμενους (1732). Τις πράξεις αριθ. 3, 12, 28 και 35 συντάσσουν ιερείς και τις αριθ. 33 και 42 λαϊκοί. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι η αριθ. 42 έχει συνταχθεί από τον Κόνσολο της Φράντζας.

Β'. Πράξεις αριθ. 43-97.

Η δεύτερη ενότητα αποτελεί προφανώς νοταριακό κώδικα του Παντελέου Σουμμαρίπα, ή απόσπασμά του, με 57 πράξεις, ετών 1741-1757. Ο Παντελέος Σουμμαρίπας υπογράφει άλλοτε ως νοτάριος κοινός, άλλοτε ως νοτάριος και καντζελλάριος κοινός και άλλοτε ως καντζελλάριος κοινός. Ανάμεσα στις πράξεις του κώδικα του Σουμμαρίπα έχουν συρραφεί και αυτόγραφα και αντίγραφα, όπως η πράξη αριθ. 43, η πράξη αριθ. 54 (που αποτελεί αντιγραφή μόνο της αρχής της προηγούμενής της αριθ. 53), η πράξη αριθ. 66 και η πράξη αριθ. 75 (που είναι αντίγραφο της αριθ. 74).

Γ'. Πράξεις αριθ. 98-106, ετών 1760-1798.

Η Τρίτη ενότητα περιλαμβάνει μικρό αριθμό πράξεων. Η χρονολογική σειρά των πράξεων συνεχίζεται και σ' αυτή την ενότητα. Εκτός από την πρώτη πράξη αριθ. 98, που είναι αντίγραφο τρίτου, οι άλλες είναι αυτόγραφα αντίγραφα των συντακτών τους.

Δ'. Πράξεις αριθ. 107-158, ετών 1472-1598, διαφόρων νοταρίων.

Στην τέταρτη ενότητα περιλαμβάνονται:

α) πράξεις που είναι αυτόγραφα αντίγραφα (αριθ. 112-120, 124, 127, 129-137, 140, 141, 142, 142α, 145, 147-154, 156, 158),

β) πράξεις που είναι αντίγραφα άλλων προσώπων (αριθ. 110, 121, 123, 125, 138, 139, 143, 144, 146, 157),

γ) πράξεις που είναι αντίγραφα από αντίγραφα άλλων προσώπων (αριθ. 107, 108, 122, 128) και

δ) μία πράξη (αριθ. 126), που είναι αντίγραφο από αντίγραφο αντιγράφου

5. Πιθανόν να αναφέρεται σε μεταγενέστερο ιδιοκτήτη ή να ανήκε σε έγγραφο που έχει χαθεί.

6. Η συγκρότηση του κώδικα αποτυπώνεται σχηματικά στον Πίνακα συνοπτικό των πράξεων (πίνακας Ι), που βρίσκεται στο τέλος της έκδοσης.

και μία άλλη (αριθ. ΙΙΙ), που είναι μετάφραση αντιγράφου από τα ιταλικά.

Η τέταρτη αυτή ενότητα –την οποία θεωρούμε ως δεύτερο μέρος του κώδικα– ανατρέπει τη χρονολογική σειρά των τριών πρώτων ενοτήτων (1702-1736, 1741-1757, 1760-1798). Πιο συγκεκριμένα περιέχει τέσσερις πράξεις που έχουν συνταχθεί το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα (οι αριθ. 107-110, ετών 1472-1498) και στη συνέχεια περισσότερες από πενήντα πράξεις που καλύπτουν όλη τη διάρκεια του 16ου αιώνα (πράξεις αριθ. ΙΙΙ-158, ετών 1525-1598).

Από τη σκοπιά αυτογράφων και αντιγράφων, στην εν λόγω τέταρτη ενότητα τα αυτόγραφα αντίγραφα αποτελούν την πλειοψηφία. Τα αντίγραφα και αντίγραφα αντιγράφων από διάφορα τρίτα πρόσωπα εκτός από τους συντάκτες τους (που έχουν γίνει το 16ο και το 17ο αιώνα) καταλαμβάνουν το ένα τρίτο περίπου των πράξεων της ενότητας. Τέλος, μία πράξη, η αριθ. 216 του 1555, έχει αντιγραφτεί τρεις φορές, το 1662, μετά 1762 και τέλος το 1806. Αντίθετα, στις άλλες ενότητες στη μεν πρώτη όλες σχεδόν οι πράξεις (εκτός από δύο) αποτελούν αντίγραφα αυτόγραφα από το συντάκτη τους, στη δεύτερη μόνο τέσσερις πράξεις είναι αυτόγραφα αντίγραφα (όλες οι άλλες αποτελούν κώδικα νοταριακό ενσωματωμένο στον Βατικανό) και στην τρίτη μόνο μία πράξη αποτελεί αντίγραφο τρίτου, ενώ οι άλλες είναι αυτόγραφα.

Το κριτήριο τοποθέτησης μίας πράξης στη σειρά αποτελεί και στην τέταρτη ενότητα η χρονολογία και η ημερομηνία της σύνταξής της και όχι της όποιας αντιγραφής, παρόλο που οι αντίγραφές των πράξεων της καλύπτουν και τον 17ο αιώνα. Το ερώτημα γιατί η ενότητα αυτή έρχεται ως τέταρτη και όχι ως πρώτη, αφού χρονολογικά προηγείται, είναι αναπάντητο. Για να τονιστεί η διαφορά αυτής της τέταρτης ενότητας από τις άλλες τη θεωρούμε ως το δεύτερο μέρος του κώδικα.

Παρατηρούμε ακόμα ότι κατά κανόνα δεν υπάρχει συνεχής και χωρίς κενά αναγραφή των πράξεων, δηλαδή στην ίδια σελίδα να έχουν γραφτεί δυο πράξεις, όπως γίνεται συνήθως σε νοταριακούς κώδικες. Μόνο στη δεύτερη ενότητα που αποτελεί τμήμα νοταριακού κώδικα υπάρχουν πολλές διαφορετικές πράξεις γραμμένες στην ίδια σελίδα⁷. Στο δεύτερο μέρος (τέταρτη ενότητα) συναντάμε επίσης πράξεις γραμμένες στην ίδια σελίδα αλλά υπάρχει λογική συνέπεια για την αναγραφή

7. Οι πράξεις αριθ. 45 και 46, 47 και 48, 49 και 50, 55 και 56, 57 και 58, 59 και 60, 61 και 62, 63 και 64· οι 67, 68 και 69 έχουν γραφτεί συνέχεια η μία μετά την άλλη. Οι πράξεις αριθ. 71 και 71α, 80 και 80α έχουν λογική συνέπεια να είναι γραμμένες στην ίδια σελίδα, επειδή αποτελούν οι πρώτες πώληση και ακύρωσή της, οι άλλες συνυποσχετικό και διαιτητική απόφαση.

αυτή, επειδή αφορούν το ίδιο αντικείμενο⁸. Στην τρίτη ενότητα μόνο στην πίσω σελίδα της πράξης αριθ. 98 που αφορά πώληση εργαστηρίου (βαρελάδικου) έχει γραφτεί απόδειξη και ομολογία για την εν λόγω πώληση υπογραμμένη από τα μέλη της σχετικής συντεχνίας (πράξη αριθ. 99).

Όλες οι πράξεις έχουν γραφτεί στη Νάξο εκτός από τις παρακάτω: α) η πράξη αριθ. 99, έχει γραφτεί από τον πρωτομάστορα της συντεχνίας των βαρελάδων (του ρουφετίου των θουτζάδων) της Πόλης, όπως διαπιστώνεται από τη γραφή της και είναι υπογραμμένη από τον ίδιο και από τους μαστόρους της συντεχνίας –συνεπώς γράφτηκε και υπογράφηκε στην Κωνσταντινούπολη, β) οι πράξεις αριθ. 131 και 131α έχουν γραφτεί στη Σαντορίνη, στο κάστρο του Σκάρου και γ) η πράξη αριθ. 137 έχει γραφτεί στη χώρα της Άνδρου, όπου είναι το αρχοντικό της οικογένειας Πατέ⁹.

Σε μερικές πράξεις¹⁰ υπάρχουν εγγραφές στα παλαιοτούρκικα, μετάφραση των οποίων και σχολιασμός δημοσιεύονται στο «Παράρτημα».

II. Η προέλευση του κώδικα

Ο κώδικας, έχει σχηματιστεί από συρραφή αντιγράφων ναξιακών, κατά κύριο λόγο, νοταριακών πράξεων αλλά και δικαιοπρακτικών κειμένων που έχουν συνταχθεί από ιδιώτες· στην ουσία αποτελεί ένα είδος «συλλογή» που εκτός από την παραπάνω χρονολογία δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί πότε ακριβώς έγινε, από ποιόν και σε τί αποσκοπούσε. Μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε.

Η μόνη σίγουρη πληροφορία αφορά την πώληση του κώδικα από τον Περικλή Ζερλέντη στον καθολικό αρχιεπίσκοπο της Αθήνας Louis Petit¹¹ και από αυτόν, πάλι με πώληση, στη Βατικανή Αποστολική Βιβλιοθήκη. Δε γνωρίζουμε πότε ακριβώς τον αγόρασε ο Louis Petit, δεδομένου όμως ότι βρισκόταν στην Αθήνα από το 1912 μέχρι το 1926 και ο Ζερλέντης πέθανε το 1925 είναι αυτονόητο ότι κατ' αυτό το χρονικό διάστημα (1912-

8. Έτσι έχουμε δάνειο και παράταση προθεσμίας εξόφλησής του (πράξεις αριθ. 114 και 114α), πώληση και απόδειξη εξόφλησης (πράξεις αριθ. 131 και 131α), μισιάρικο παντοτινό και σχετική εξόφληση (πράξεις αριθ. 133 και 134), πώληση και εξοφλητική απόδειξη (πράξεις αριθ. 135 και 135α), πώληση και διορισμός εκτιμητών με την απόφασή τους (πράξεις αριθ. 142 και 142α).

9. Βλ. Δ. Ι. Πολέμης, *Οι αφεντότοποι της Άνδρου*, Άνδρος 1995, 100, 140-141.

10. Αυτές είναι οι πράξεις αριθ. 9, 10, 11, 14, 15, 21, 35, 42, 100 και 148.

11. Είναι γνωστό ότι ο Ζερλέντης «πιεζόμενος υπό οικονομικών δυσχερειών, ήναγκάσθη νά πωλήσῃ ἐπανειλημμένως πολύτιμα ἔγγραφα του εἰς ἡμεδαπούς καὶ ἀλλοδαπούς». Βλ. Α. Θ. Δρακάκης, «Δύο Συριανοὶ λόγιοι (Κλων. Στέφανος – Περικλῆς Ζερλέντης)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, Θ' (1971), 85. Βλ. επίσης, Δ. Ι. Πολέμης, *ό. π.* (9), 140-141.

1925) τον απόκτησε, ενώ ο Ζερλέντης θα τον είχε αποκτήσει (αγοράσει) κι αυτός πιθανόν μετά από το 1883, όταν εγκαταστάθηκε στη Σύρο.

Το ιστορικό μεταβίβασης των αρχείων Ζερλέντη (στα οποία συμπεριλαμβάνεται ο κώδικάς μας) από τον Louis Petit στη Βατικανή Βιβλιοθήκη έχει ως εξής: Την 1η Μαρτίου 1926, ο Eugène Tisserant περνώντας από την Αθήνα σε παπική αποστολή για να εμπλουτίσει τη Βατικανή Βιβλιοθήκη και για να διαπραγματευτεί την αγορά της βιβλιοθήκης του Louis Petit, κάνει μεταξύ άλλων λεπτομερή περιγραφή του τμήματος Β' (αρχεία) της βιβλιοθήκης, στο οποίο περιλαμβάνεται το αρχείο Ζερλέντη που αφορά τη Νάξο¹². Τελικά τα χειρόγραφα αγοράστηκαν στις 9 Μαρτίου 1926 και στάλθηκαν στο Βατικανό, οπότε και περιήλθαν στη Βιβλιοθήκη του¹³. Ειδικά, τα αρχεία της Νάξου αποτέλεσαν τους κώδικες *Vaticani graeci* 2633-2642¹⁴.

Ο τίτλος «Συμβόλαια νοταρίων Νάξου 1700-1799» στο «εξώφυλλο» του κώδικα μας παρεπέμπει σε κάποιο χρήστη ή σ' εκείνον που έκανε τη στάχωση. Αν μπορούσε να πιστοποιηθεί η γραφή –πράγμα εξαιρετικά δύσκολο ιδιαίτερα λόγω του ότι αποτελείται από ελάχιστες λέξεις– θα μας έδινε στοιχεία της ταυτότητας του. Μπορεί να τέθηκε κατά τη διάρκεια της κατοχής του κώδικα από τον Ζερλέντη ή ακόμα όταν ήταν στα χέρια του Louis Petit και να γραφτηκε από αυτούς τους ίδιους ή από κάποιον άλλο. Ο αριθμός επίσης «17» μας παραπέμπει σε αρίθμηση κάποιας «βιβλιοθήκης» είναι άγνωστο όμως σε ποιόν ανήκε η βιβλιοθήκη αυτή. Η πιθανότητα να ήταν η βιβλιοθήκη του Ζερλέντη ή ακόμα του Louis Petit δεν απορρίπτεται.

Ο κώδικας έχει σταχωθεί μετά από τις 3 Νοεμβρίου 1806, χρονολογία

12. Βλ. A. Wenger, «Comment le fonds Petit est entré à la Bibliothèque Vaticane», *Actes du Colloque «Mgr Petit Assomptionniste, fondateur des «Échos d'Orient», Archevêque Latin d'Athènes (1868-1927)»*, Rome 15-17 Déc. 1997, *Orientalia Christiana Analecta*, 266, Rome 2002, 131-147. Στην εν λόγω εργασία του Wenger, ειδικά στη σ. 134, υπάρχει η περιγραφή του Tisserant, όπου το αρχείο Ζερλέντη αναφέρεται ως «archives Zerbenti» (sic!), προφανώς από λάθος του Tisserant.

13. «Un autre groupe de manuscrits fut acheté le 9 Mars 1926 au cours d'une autre mission: la bibliothèque de Mgr Louis Petit, Assomptionniste, Archevêque d'Athènes, 77 manuscrits grecs». Βλ. Jeanne Bignami Odier, «La Bibliothèque Vaticane de Sixte IV à Pie XI. Recherches sur l'histoire des collections de manuscrits.», *Studi e testi* 272, Città del Vaticano, 1973. Ο ίδιος ο Louis Petit σε γράμμα του προς τον H. Delehay, από 17 Μαρτίου 1926, αναφέρει ότι «Le Pape a en effet voulu prendre tous mes manuscrits, livres, collections d'archives ...». Βλ. *De Constantinople à Athènes: Louis Petit et les Bollandistes. Correspondance d'un archevêque savant (1902-1926)*, Bruxelles 2010, 168.

14. Βλ. A. Wenger, ό. π. (12), 142.

κατά την οποία έχει γραφτεί το αντίγραφο (από αντίγραφο αντιγράφου) πράξης του 1555 (πράξη αριθ. 126). Αυτό το χρονικό όριο για τη στάχωσή του αποτελεί μια σίγουρη αφετηρία για τις υποθέσεις μας. Πέρα από τούτο το αναμφισβήτητο χρονικό όριο διακρίνουμε διάφορα προγενέστερα στάδια που αφορούν τη σύνδεση των δύο κυρίως μερών του κώδικα.

Του πρώτου μέρους η σύνδεση έχει μοναδικό συνδετικό στοιχείο τη χρονολογική σειρά από το 1702 (πράξη αριθ. 1) μέχρι το 1798 (πράξη αριθ. 106), η οποία ακολουθείται με αρκετή συνέπεια στις τρεις ενότητες που το συγκροτούν. Ακόμα και η ενσωμάτωση των πράξεων του Παντελέου Σουμμαρίπα έχει τεθεί σε χρονολογική σειρά, αφού ακολουθούν εννέα μεταγενέστερες πράξεις (η τρίτη ενότητα). Είναι όμως αξιοπερίεργο το ότι ο τίτλος στο εξώφυλλο του κώδικα με τα χρονικά όρια που αναφέρει, 1700-1799, καλύπτει μόνο τις πράξεις του πρώτου μέρους, αποσιωπώντας το δεύτερο μέρος (1472-1598). Συνεπώς το πρώτο μέρος καταρτίστηκε αυτοτελώς και έλαβε τον τίτλο που είπαμε, συνεπή με το περιεχόμενό του.

Το δεύτερο μέρος του κώδικα, με την ιδιότητα του να έχει αρίθμηση των πράξεων του από α' μέχρι κη', δείχνει ότι έχει καταρτισθεί αυτοτελώς σε ένα πρώτο στάδιο – άγνωστο από ποιόν και πότε – περιλαμβάνοντας αυτές τις 28 πράξεις, με χρονικό όριο μετά το 1698, όπως προκύπτει από την πράξη ια' (αριθ. 123) που είναι αντίγραφο του 1698 πράξης του 1552. Και σ' αυτό το πρώτο στάδιο η αρίθμηση έχει γίνει «μηχανικά» θα λέγαμε, αφού οι πράξεις αριθ. 122 και 123 είναι αντίγραφα της ίδιας πράξης (από διαφορετικούς αντιγραφείς και σε διαφορετικές χρονολογίες) αλλά έχουν αριθμηθεί η πρώτη ι' και η δεύτερη ια'. Σε δεύτερο στάδιο προστέθηκαν ανάμεσα στις πρώτες 28 άλλες τόσες περίπου που δεν φέρουν αριθμό με μόνο κριτήριο, κατά τη γνώμη μας, τη χρονολογία τους, επειδή δεν προκύπτει κάποια άλλη σχέση μεταξύ τους. Η σειρά που έχουν τεθεί όλες οι πράξεις του δεύτερου αυτού μέρους του κώδικα και στα δύο στάδια της σύνδεσής του ακολουθεί τη χρονολογία των πρωτοτύπων, ενώ δε λαμβάνονται διόλου υπόψη οι χρονολογίες των αντιγράφων.

Τελικά καταλήγουμε στην συμπέρασμα ότι το επαυξημένο δεύτερο μέρος ενώθηκε κάποια στιγμή με το πρώτο, μετά το 1806 (χρονολογία του αντιγράφου-πράξης αριθ. 126). Το ερώτημα παραμένει, γιατί τέθηκε στο τέλος και όχι στην αρχή παρά το ότι περιέχει τις αρχαιότερες πράξεις. Ίσως, χωρίς να υπάρχει κάποιος συγκεκριμένος λόγος, να οφείλεται σε απλή επιλογή εκείνου που έκανε τη στάχωση ή εκείνου που την παράγγειλε παρασυρμένου από τον τίτλο.

Σχέση ανάμεσα στις πράξεις και τη δεματολογία τους που να δικαιολογεί τη «συλλογή» τους δεν μπορούμε να διακρίνουμε. Έχουμε

πράξεις που ενέχουν συμφέροντα της Καθολικής Μητρόπολης, των Ιησουιτών, ιερωμένων, εκκλησιών και μονών, αλλά συμπλέκονται με καθαρά ιδιωτικές πράξεις, όπως κληρονομικές διαφορές, αγοραπωλησίες, προικοσύμφωνα, μία συντροφία και με δικαιώματα φεουδαρχών. Αγροτικές-καλλιεργητικές συμβάσεις συνάπτουν και οι Ιησουίτες και οι φεουδάρχες και οι μεγαλοϊδιοκτήτες απόγονοι των φεουδαρχών κατά την τουρκοκρατία.

Σύνδεση με κάποιο ιστορικό γεγονός δε διαφαίνεται. Να έγινε η «συλλογή» με αφορμή την Επανάσταση του 1821 ή μετέπειτα επί Αντιβασιλείας και επί Όθωνα προκειμένου να τεκμηριωθούν δικαιώματα και διεκδικήσεις από το φόβο κατάργησής τους; Είναι ένα ερώτημα που θα μπορούσε να τεθεί, αλλά δε μας παρέχεται το ελάχιστο έρεισμα από τη δεματολογία των πράξεων.

Σε όλες τις υποθέσεις και τα ερωτήματα που εκθέσαμε μέχρι τώρα πρέπει να συνυπολογίσουμε ένα ακόμα στοιχείο: Πολλές από τις πράξεις και τα αντίγραφά τους έχουν συλλεχθεί αναντίρρητα από τα χέρια ιδιωτών, όπως προκύπτει από τους τίτλους στο εξώφυλλο των διπλωμένων εγγράφων. Οι πράξεις αυτές καλύπτουν αξιοσημείωτο ποσοστό του συνόλου (μετράμε 28 και ανάμεσα τους η πράξη-χρονολογικό κλειδί αριθ. 126, αντίγραφο του 1806 από κόπιαν κόπιας). Δεν αποκλείεται και για τα άλλα αντίγραφα να ακολουθήθηκε η ίδια διαδικασία: από τα χέρια ιδιώτη στα χέρια συλλέκτη. Συνεπώς το χρονικό όριο της συλλογής μετατίθεται αρκετά μετά από το 1806.

Μετά από όλα όσα εκθέσαμε παραπάνω, μπορούμε να υποθέσουμε τα εξής: Η τελική σύνδεση και των τεσσάρων ενοτήτων σε ένα κώδικα, το σημερινό Vaticanus Graecus 2639, έγινε από αυτόν τον ίδιο τον Ζερλέντη. Είχε συλλέξει λυτά έγγραφα και τμήμα ενός νοταριακού κώδικα που αφορούσαν τη Νάξο και τα είχε χωρίσει σε δύο μέρη. Η κατάρτιση του καθενός μέρους ακολούθησε τη διαδικασία που είπαμε παραπάνω. Έχοντας τιτλοφορηθεί το πρώτο μέρος, έβαλε πίσω του το δεύτερο χωρίς να αλλάξει τα χρονικά όρια του τίτλου και ύστερα τα στάχωσε, ώστε να αποτελέσουν ένα είδος κώδικα. Μετά πούλησε τον κώδικα αυτό στον Louis Petit. Δεν αποκλείεται μία άλλη υπόθεση, εξίσου πιθανή: Ο Ζερλέντης πούλησε στο Louis Petit ξεχωριστά τα δύο μέρη με μια στοιχειώδη συρραφή το καθένα· εκείνος, γνωρίζοντας ότι αφορούν τη Νάξο και έχοντας ήδη γραμμένο ένα τίτλο, τα συνένωσε· στάχωσε σε έναν κώδικα, που μπαίνοντας στη Βατικανή Βιβλιοθήκη έγινε ο Vaticanus Graecus 2639.

III. Οι συντάκτες των πράξεων του κώδικα.

Μεγάλη προσφορά του κώδικα αποτελεί το πλήθος των προσώπων που έχουν συντάξει τις πράξεις του. Μετράμε συνολικά εβδομήντα ένα πρόσωπα, από τα οποία περισσότερα από τα μισά αναφέρονται ως νοτάριοι, καντζελλάριοι, πρωτονοτάριοι και το ένα τρίτο έχουν και την ιδιότητα του ιερωμένου. Οι απλοί ιερείς, ιερομόναχοι, πρωτοπαπάδες (αναφέρονται δύο) και χωρεπίσκοποι (αναφέρονται τρεις), ανέρχονται συνολικά σε είκοσι πέντε. Οι πληροφορίες που μας παρέχονται σχετικά με τους συντάκτες των πράξεων προσφέρουν από απλά βιογραφικά στοιχεία, ιδιαίτερα για το χρόνο που κάποιος νοτάριος έζησε μέχρι ονόματα πολύ λίγο γνωστών νοταρίων, καθώς και εικόνα της λειτουργίας του συστήματος γραφής και αντιγραφής των πράξεων και την χρήση τους μέσα στους τρεις αιώνες που καλύπτονται.

Το αξίωμα του Νοτάριου και ιδιαίτερα του Καντζελλάριου και το νοταριακό σύστημα της Νάξου έχουν μελετηθεί παλαιότερα από τον Ι. Βισβίτη¹⁵. Το θέμα βέβαια δεν έχει εξαντληθεί. Πολλά επιπλέον στοιχεία μας παρέχονται από το πλήθος των νοταριακών πράξεων που έχουν στο μεταξύ δημοσιευτεί. Συμβολή στο θέμα επιχειρείται στο δεύτερο μέρος της παρούσας.

Θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι τα στοιχεία που αναφέρουμε για τους νοτάριους που σχολιάζουμε στη συνέχεια δεν εξαντλούν τη σχετική με αυτούς βιβλιογραφία. Πράξεις πολλών από τους νοτάριους και καντζελλάριους που γράφουν και αντιγράφουν τις πράξεις του Κώδικα έχουν δημοσιευτεί κατά καιρούς¹⁶.

Από τη γραφή μπορέσαμε να ταυτοποιήσουμε αρκετές ανυπόγραφες πράξεις, ενώ παραμένουν αταυτοποιήτες οι πράξεις αριθ. 109, 110

15. Βλ. Ι.Τ. Βισβίτης, «Οι κοινοί Καγκελλάριοι της Νάξου επί τουρκοκρατίας», *Αρχείο Ιδιωτικού Δικαίου*, ΙΒ' (1945), 88-101. Βλ. επίσης του ίδιου, ό.π. (19), «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)», *Ε.Κ(Α.)Ε.Ι.ΕΔ.*, 4 (1951), 3-7 και 110-113 (Νοταριακόν σύστημα).

16. Η βιβλιογραφία είναι εκτεταμένη. Επειδή ο σκοπός μας δεν είναι να εξαντλήσουμε το θέμα, παραπέμπουμε ενδεικτικά στη βιβλιογραφία ειδικά για τη Νάξο, που δίνεται στην πρόσφατη έκδοση Νοταριακών πράξεων Φιλωτίου από τους Σ. Ήμελλο - Σ. Ψαρρά. Βλ. Σ. Δ. Ήμελλος - Σ. Ε. Ψαρράς, *Νοταριακές πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Αρώνη (1716-1742)*, τόμος Α', Αθήνα 2011, 425-431. Πιο γενική και πλήρης βιβλιογραφία περιλαμβάνεται στις πρόσφατες επίσης εκδόσεις: Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη - Ηλίας Αρναούτογλου - Ιωάννης Χατζάκης, *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου. Τα Ελληνικά κείμενα*, Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών, 63, Αθήνα 2011, και Ιωάννης Χατζάκης, *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου του Λατινοκρατούμενου Ελληνισμού. Τα λατινικά, ιταλικά και γαλλικά κείμενα*, Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών, 65, Αθήνα 2012.

και 128. Οι πράξεις αριθ. 15 και 16 είναι γραμμένες από τον Στέφανο Τ(ρ)ουμπίνο, οι αριθ. 22 και 25 από τον Τζαμπατή Κορονέλλο, οι αριθ. 63, 71α και 79 από τον Παντελέο Σουμμαρίπα, η αριθ. 99 από τον πρωτομάστορα της συντεχνίας των βαρελάδων της Πόλης χατζη-Αντώνη, η αριθ. 105 από τον Ιγνάτιο Λίχτλε, η αριθ. 132 από τον Ιωάννη Ζαχαρία και οι αριθ. 140 και 142 από τον Σταμάτη Τουρούς.

Η ανταλλαγή (πράξη αριθ. 14) της 13/10/1714 έχει γραφτεί απλώς χωρίς όνομα από τον «Οικονόμο Δρυμαλίας καὶ νοτάριο». Στις πράξεις του Στέφανου Τ(ρ)ουμπίνου συναντάμε χωράφι τοῦ Οἰκονόμου Δρυμαλίας (πράξη αριθ. 68, της 5/12/1719), τον παπα-Νικόλα Μιχαλόπουλο, Οἰκονόμο Δρυμαλίας (πράξη αριθ. 106, της 18/7/1724), και αγορά πάλι από τον Οἰκονόμον Δρυμαλίας (πράξη αριθ. 108, της 13/1/1725)¹⁷. Ένας άλλος Οἰκονόμος Δρυμαλίας Σπανόπουλος πουλάει ένα περιβόλι στις 14/1/1731¹⁸. Παλιότερα, στις 8 Απριλίου 1687, ένας οἰκονόμος Δρυμαλίας Νικόλαος υπογράφει με τους κατοίκους του Μπούργου και των χωριών της Νάξου σε επιστολή προς τον αρχιναύαρχο Φραγκίσκο Μοροζίνη σχετικά με τη δολοφονία του Κωνσταντίνου Κόκκου¹⁹. Είναι συνεπώς πολύ πιθανό ο παπα-Νικόλας Μιχαλόπουλος να είναι εκείνος που ζητάμε.

Όσον αφορά ειδικά τον καθένα νοτάριο σημειώνουμε τα ακόλουθα. Αρχίζοντας από την πρώτη πράξη (αριθ. 1) του κώδικα που περιέχει αυτόγραφο αντίγραφο του νοταρίου Ιωάννη Μηνιάτη παρατηρούμε ότι στις 21/11/1702 συντάσσει προκοσμήφωνα, ενώ το 1722 αναφέρεται ως «ποτέ» (πράξη αριθ. 34, της 9/4/1722)²⁰. Στην πράξη αριθ. 157 υπάρχει αυτόγραφο σημείωμά του της 15/3/1675. Συνεπώς μέχρι τουλάχιστον τα τέλη του 1702 ζει και συντάσσει νοταριακές πράξεις ενώ το 1722 έχει πια πεθάνει.

Ο νοτάριος Παντολέων Μηνιάτης συντάσσει επίσης πράξεις κατά το 16ο αιώνα²¹, ενώ αναφέρεται ως «ποτέ» στις 19/8/1586 (πράξη αριθ. 138). Ένας άλλος νοτάριος Παντολέων Μηνιάτης, ένα αιώνα αργότερα δηλώ-

17. Βλ. Σ. Ε. Ψαρράς - Μ. Campagnolo, *Ο νοτάριος της Νάξου Στέφανος Τ(ρ)ουμπίνος (1712-1738)*, Αθήνα 2010, 135, 198, 201 αντίστοιχα.

18. Βλ. Β. Β. Σφυρόερας, «Κυκλαδικά έγγραφα εξ ιδιωτικών συλλογών. Σειρά πρώτη - Ναξιακά», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, Ε' (1965-1966), 640.

19. Βλ. Π. Γ. Ζερλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία εν τη νήσω Νάξω*, Ερμούπολη 1925, 71.

20. Για το Μηνιάτη βλ. επίσης: Κ.Α. Διαμάντης, *Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, Α' (Μέρος Πρώτον, Ζ. 1. Χειρόγραφα των Γ.Α.Κ., 85), Αθήνα 1972, 500 (Κώδικας Ι. Μηνιάτη, ετών 1668-1674)· Α. Σιφωνίου-Καράπα - Γ. Ροδολάκης - Λ. Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ι. Μηνιάτη, 1680-1689 (χφ. Γ.Α.Κ. 86)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.* 29-30 (1982-1983), 125-1312, Αθήνα 199.

21. Βλ. Ι. Τ. Βισβίτης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα», ό. π. (15), όπου δημοσιεύονται επίσης αρκετές πράξεις του.

νει την ύπαρξή του αντιγράφοντας πράξη στις 2/5/1662 (πράξεις αριθ. 125 και 126, που είναι αντίγραφα μισιάρικου του 1555). Αυτός ο νεότερος Π. Μηνιάτης έχει δραστηριότητα τουλάχιστον από το 1645 μέχρι το 1664, όπως προκύπτει από δημοσιευμένες πράξεις του²². Έχουμε συνεπώς δύο συνονόματους Μηνιάτηδες που ζουν με διαφορά ενός αιώνα²³.

Ο νοτάριος Στέφανος Τ(ρ)ουμπίνος υπογράφει αρκετές πράξεις, ενώ μπορέσαμε να ταυτοποιήσουμε από τη γραφή του άλλες δύο (πράξεις αριθ. 15 και 16). Το Φεβρουάριο του 1741 αναφέρεται ως «ποτέ» (πράξη αριθ. 43 φ. 5β, και το ίδιο αναφέρεται στην πράξη αριθ. 52, του ίδιου έτους).

Στην πώληση (πράξη αριθ. 35) της 29/6/1722 αναφέρεται μια αγορά σπιτιού που φαίνεται στις «πράξεις του αφέντη Στεφανάκη». Ο μόνος Στέφανος, νοτάριος οπωσδήποτε, αφού η παραπομπή γίνεται στις πράξεις του, είναι ο Τ(ρ)ουμπίνος. Χρονικά συμπίπτει. Ο Στέφανος ιερέας ο Μελισουργός που υπογράφει πράξεις (η τελευταία του στον κώδικά μας είναι του 1720, πράξη αριθ. 28) μολονότι είναι συνονόματος, δεν είναι νοτάριος και επιπλέον σαν ιερέας που ήταν λογικά θα αναφερόταν η ιδιότητά του αυτή. Την προσωυμία αφέντης τη συναντάμε και σε άλλες πράξεις όταν παραπέμπουν ή αναφέρουν κάποιο νοτάριο²⁴. Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι πιθανότατα πρέπει να είναι ο Τ(ρ)ουμπίνος.

Νοταριακές Πράξεις του Τζαμπάζη Κορονέλλου, Φραντζέσκου Μπαρότζη και Φίλιππου Σουμμαρίπα βρίσκονται αντιστοίχα στα χειρόγραφα των Γ.Α.Κ. αριθ. 87, 93 και 89²⁵.

IV. Παρατηρήσεις – Αξιοσημείωτα

1. Στις πράξεις, όπου αναφέρεται χρηματική συναλλαγή, το νόμισμα και ο αριθμός αναφέρονται ολογράφως και ακολουθεί συνήθως η αναγραφή τους αριθμητικά. Όσον αφορά το νόμισμα συνήθως δηλώνεται με συντομογραφία και συχνά με ένα «N» (κεφαλαίο η μή) πριν ή πάνω από τη συντομογραφία. Τα συνηθέστερα νομίσματα είναι τα ρεάλια και τα γρόσια, όμως χρησιμοποιείται αδιακρίτως η ίδια συντομογραφία και για τα δύο, εκείνη που σημαίνει ρεάλι²⁶. Στην έκδοση αναλύουμε τη συ-

22. Βλ. Α. Φ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνα», Ε.Ε.Κ.Μ., Ζ', 1968, 24-337, όπου δημοσιεύονται αρκετές πράξεις του Π. Μηνιάτη.

23. Ο Ι. Βισβίτης, είχε επίσης παρατηρήσει την ύπαρξη των δύο συνονόματων Μηνιάτηδων και πιθανολογεί ότι πρόκειται για παππού και εγγονό. Βλ. Ι. Τ. Βισβίτης, «Οι κοινοί Καγκελλάριοι», ό. π. (15), 112.

24. Βλ. Πράξεις αριθ. 44, 51 και 79 (αφέντης Σταυρινός Μιχαλίτζης).

25. Βλ. Κ. Α. Διαμάντης, ό. π. (20), 500.

26. Βλ. Ε. Δ. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, 307 (Βραχυγραφίες

ντομογραφία στο νόμισμα που αφορά. Για τα άσπρα δεν υπάρχει πρόβλημα· τις λίγες φορές που αναφέρονται η συντομογραφία τους είναι η γνωστή. Τα άλλα νομίσματα σπάνια δηλώνονται με συντομογραφία.

2. Ο γυναίκες συμβαλλόμενοι παρίστανται είτε αυτοπροσώπως²⁷ είτε παρίσταται ο σύζυγός τους και υπογράφει, «διὰ τὸ πρόσωπον τῆς ἀρχόντισσάς μου, διὰ τὴν γυναῖκα μου»²⁸, είτε παρίσταται τρίτος, «ὑπογράφω διὰ ὄνομα τῆς ἀδελφῆς μου, βεβαιῶν τὸ παρὸν διὰ χειρὸς ἐμοῦ»²⁹. Οι γυναίκες είναι κατά κανόνα αγράμματες και γι αυτό πάντοτε υπογράφει ο τρίτος με τη ρήση «μὴ ἔχοντας γράμματα ἔγραψα ἐγώ»³⁰. Δυστυχώς, μόνο σε μία και μοναδική πράξη (πράξη αριθ. 131) έχουμε αυτόγραφη υπογραφή γυναίκας «Εγὼ μαρουλα σεγρο το ανοδε».

3. Η εξασφάλιση των δικαιωμάτων του δανειστή με ποινική ρήτρα, υποθήκη και προσωπική κράτηση είναι πολύ συνηθισμένη στις πράξεις του κώδικα, όπως άλλωστε γίνεται στα μεταβυζαντινά δικαιοπρακτικά έγγραφα³¹. Στο δεύτερο μέρος της Εισαγωγής και στο κεφάλαιο «οι Δικαιοπραξίες» γίνεται λεπτομερέστερη ανάλυση για τις εξασφαλιστικές ρήτρες. Στο παρόν περιοριζόμαστε στην εξής ειδική περίπτωση:

Σε Διαθήκες και Ψυχικά, εκτός από τις παραπάνω εξασφαλιστικές ρήτρες, συναντάμε ενός άλλου είδους εξασφάλιση των όσων διατίθενται ή δίνονται υπὲρ ψυχικής σωτηρίας: Είναι ἡ ἀπειλὴ τῆς κατάρας ἐναντίον ὁποιοῦ κοντρεστάρει, σαλεύσει, ὀώσει πείραξιν ἢ ἐνόχλησιν κ.λπ.³² Ἀπειλὴ

νομισμάτων). Στις πράξεις του κώδικα χρησιμοποιείται μόνο εκείνη η συντομογραφία που μοιάζει σαν ένα «ρ», με κάθετη καμπύλη γραμμή σαν περισπωμένη, ώστε να σχηματίζεται ένα είδος σταυρού.

27. Βλ. Πράξεις αριθ. 5, 14, 32 κ. ά.

28. Βλ. Πράξεις αριθ. 4, 29, 33, 152 κ. ά.

29. Βλ. Πράξεις αριθ. 17, 44, 47 κ. ά.

30. Βλ. Πράξεις αριθ. 6, 20, 26, 29, 32, 37, 67, 70, 76 κ.ά. Οι άντρες, που δεν ξέρουν τόσα γράμματα ώστε να υπογράψουν, είναι σαφώς λιγότεροι. Βλ. πράξεις αριθ. 35, 36, 38, 41, 61, 76, 79, 85, 89, 90, 96, 151, 152 κ.ά. Την ίδια φράση βλέπουμε στους αιγυπτιακούς παπύρους της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής: «ἔγραψα ὑπὲρ αὐτῆς μὴ εἰδυῖης γράμματα».

31. Βλ. Μενέλαος Τουρτόγλου, «Η εξασφάλιση των δικαιωμάτων στα μεταβυζαντινά δικαιοπρακτικά έγγραφα. Επιδιώσεις αρχαίων ελληνικών δικαίων», Πρακτικά της Α.Α., 71 (1996), 115-137.

32. Βλ. Διαθήκες: πράξεις αριθ. 30, 34, 37, 91, 145. Ψυχικά: πράξεις αριθ. 108, 112, 138. Χαρακτηριστικές φράσεις είναι: «ὅποιος ἤθελεν τῆς δώσειν πείραξιν ἢ ἐνόχλησιν τὸ παρὸν νὰ ἔχῃ τὴν κατάρα τοῦ δεσπότη Χριστοῦ καὶ τῆς ἀγειπαρθένου Μαρίας καὶ τῶν γονέων τῆς καὶ τὴν ἐδικήν τῆς (τῆς διαδέτριας)» (πράξη αριθ. 30)· «καὶ μὲ βάρος τῆς κατάρας τῆς» (πράξη αριθ. 34)· «ὅποιος κοντρεστάρει νὰ ἔχῃ τὰς ἀράς τῶν 318 θεοφόρων πατέρων καὶ τὴν κατάρα μου» (πράξη αριθ. 108)· «νὰ σαλεύσει τὸ ψυχικόν μας νὰ ἔχῃ τὰς ἀράς τῶν 318 πατέρων καὶ τὸν τίμιον Σταυρὸν ἀντίδικον εἰς τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως» (πράξη αριθ. 112)· «εἰς ἄραν καὶ κατάραν τῶν γονέων μου καὶ ἐμοῦ τῆς ἀμαρτωλῆς» (πράξη αριθ. 138).

που πρέπει να είχε ανάλογη αποτελεσματικότητα με τις εξασφαλιστικές ρήτρες, αν λάβουμε υπόψη μία εποχή, κατά της οποίας το δρασκευτικό συναίσθημα και οι οικογενειακοί δεσμοί κυριαρχούσαν στις τοπικές κοινωνίες και επιπλέον οι δεισιδαιμονίες για τις επιπτώσεις της κατάρας τρομοκρατούσαν όλους.

V. Αρχές της έκδοσης

Ο κώδικας Vaticanus Graecus 2639 στο σύνολό του εκδίδεται για πρώτη φορά. Οι ακόλουθες τρεις πράξεις του που έχουν δημοσιευτεί παλαιότερα επανεκδίδονται ώστε να τον έχουμε πλήρη: α) Η αριθ. 122 από τον Α. Κατσουρό³³, από αντίγραφο ενός τρίτου αντιγραφέα με όνομα «Χρυσής», β) η αριθ. 137, από τον Δ. Ι. Πολέμη³⁴, από τον ίδιο τον κώδικα και γ) η αριθ. 138 από τον Ι. Βισβίζη³⁵, από κώδικα του ίδιου του νοτάριου Π. Μηνιάτη.

Επειδή δεν υπάρχει αρίθμηση των φύλλων του, οι αριθμοί (1-158) που δώσαμε στις πράξεις ακολουθώντας τη σειρά που είναι γραμμένες στον κώδικα αποτελούν και το σημείο αναφοράς, όπως είπαμε παραπάνω.

Επισημαίνεται ότι στην έκδοσή μας ακολουθούμε τους «κανόνες που πρέπει να τηρούνται για την έκδοση των βυζαντινών εγγράφων»³⁶. Στους εν λόγω «κανόνες», ρητά δηλώνεται ότι ο εκδότης, όσον αφορά τα ιδιωτικά έγγραφα που έχουν συνταχθεί στη λαϊκή γλώσσα και είναι επιπλέον γραμμένα χωρίς ορθογραφικούς κανόνες, έχει το καθήκον να δώσει ένα κείμενο τουλάχιστον ορθογραφημένο για την κατανόησή τους· αν όμως οι ανωμαλίες είναι τόσο πολυάριθμες ώστε να μην αρκεί ένα συνοπτικό υπόμνημα πρέπει να τυπώνεται το κείμενο βελτιωμένο, *in extenso*, παράλληλα και μαζί με «το βάρβαρο κείμενο του πρωτοτύπου»³⁷. Σύμφωνα λοιπόν με τους εν λόγω κανόνες η διόρθωση των ορθογραφικών λαθών είναι επιβεβλημένη είτε στο υπόμνημα είτε σε παράλληλο κείμενο. Η δημοσίευση όμως παράλληλα δύο κειμένων το ένα με όλα τα λάθη του γραφέα και το άλλο ορθογραφημένο προκειμένου για πολυσέλιδα κείμενα, όπως οι νοταριακοί κώδικες, αποβαίνει πολυδάπανη και τελικά χωρίς πρακτικό όφελος, κατά τη γνώμη μας. Έτσι προτιμήθηκε να δη-

33. Α. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16^{ου} αιώνα», *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου (Ακαδημίας Αθηνών)*, 5 (1955), 58-60 (α/α 8).

34. Δ. Ι. Πολέμης, ό. π. (9), 140-142 (α/α 15).

35. Ι. Βισβίζης, «Ναξιακά Νοταριακά έγγραφα», ό. π. (15), 98-99 (α/α 79).

36. «Règles à suivre pour l'édition des actes byzantines», *R.E.B.*, 10, 1952, 124-128.

37. «Texte barbare de l'original» (sic) Βλ. ό. π. (36), 125.

μοσιευτεί το κείμενο διορθωμένο ορθογραφικά. Αρωγός στην προτίμησή μας αυτή έρχεται η παρατήρηση του Ν. Γ. Πολίτη ότι είναι αμφίβολη η χρησιμότητα των εκδόσεων στις οποίες τα έγγραφα δημοσιεύονται απaráλλακτα όπως είναι γραμμένα³⁸. Λάβαμε επιπλέον υπόψη μας τόσο τις επιφυλάξεις που έχουν διατυπωθεί για τα προβλήματα της έκδοσης των νεότερων ιστορικών εγγράφων³⁹, όσο και την πρακτική που ακολουθείται μέχρι σήμερα στο ΚΕΙΕΔ.

Συνεπώς απορρίπτουμε την άποψη ότι η έκδοση πρέπει να αποτυπώνει ακριβώς το κείμενο όπως έχει γραφτεί από το νοτάριο με τις ανορθογραφίες του, επειδή έτσι φαίνεται το μορφωτικό του επίπεδο, με μόνη επέμβαση στη στίξη και στο χωρισμό λέξεων. Ο εκδότης ειδικά νοταριακών κειμένων, κατά τη γνώμη μας, πρέπει να έχει αποφασίσει ποιός είναι ο πρακτικός σκοπός της έκδοσης που πραγματοποιεί. Και ο σκοπός μας είναι να παρουσιάσουμε ένα κείμενο ευκολοδιάβαστο και εύχρηστο για το μέσο αναγνώστη⁴⁰. Η νομική εμπειρία μας έχει δείξει ότι ο νοτάριος, όπως άλλωστε ο σημερινός συμβολαιογράφος, ενδιαφερόταν να αποδώσει τη βούληση των συμβαλλόμενων κατά το δυνατό νομικά ορθή, ενώ η ορθογραφία και η στίξη έρχονται σε δεύτερη μοίρα.

Μετά από όσα αναφέραμε παραπάνω οι αρχές που ακολουθούνται στην έκδοση των πράξεων του κώδικα είναι οι εξής: Αποκαταστάθηκε πλήρως η ορθογραφία στο κείμενο, ενώ παρέμεινε ανέπαφος ο γραμματικός και συντακτικός τύπος του κειμένου. Σημειώνεται ότι όλες σχεδόν οι πράξεις είναι γραμμένες ανορθόγραφα και πολλές είναι τόσο πολύ ανορθόγραφες που η κατανόησή τους απαιτεί μεγάλη προσπάθεια. Μόνο τρεις είναι ορθογραφημένες, οι αριθ. 103, 104 και 105, γραμμένες από τον Ιησουίτη ιερέα Ιγνάτιο Λίχτλε. Η φωνητική εκφορά λέξεων, όπου συναντιέται, παραμένει. Οι αυτόγραφες υπογραφές των μαρτύρων παρέμειναν ως έχουν. Επίσης παραμένουν ως έχουν οι αυτόγραφες υπογραφές των νοταρίων, καντζελλαρίων και γραφέων, εκτός από τις περιπτώσεις που δεν περιορίζονται μόνο στο όνομα και στο αξίωμά τους.

Για την αποκατάσταση της ορθογραφίας λόγω της γλώσσας που χρησιμοποιούν οι συντάκτες –γλώσσας με στοιχεία της λόγιας και της

38. Βλ. Ν. Γ. Πολίτης, *Λαογραφία*, 1, 1909, 371.

39. «Προβλήματα εκδόσεως ιστορικών εγγράφων», *Μνημοσύνη*, 8 (1980-1981), 317-356, όπου και «Σύντομον διάγραμμα διά την αντιμετώπισιν των προβλημάτων εκδόσεως νεωτέρων ιστορικών εγγράφων» (σ. 350-356).

40. Οι δύο πρόσφατες εκδόσεις νοταρίων της Νάξου, του Στέφανου Τ(ρ)ουμπίνου από τους Σ. Ε. Ψαρρά – Μ. Campagnolo, ό. π. (17) και του παπα-Στέφανου Αρώνη από τους Σ. Δ. Ήμελλο – Σ. Ε. Ψαρρά, ό. π. (16), με χαρά μας διαπιστώνουμε πως αποβλέπουν στον ίδιο σκοπό. Η δεύτερη ειδικά έκδοση παραπέμπει ρητά στην άποψη του Πολίτη, παραθέτοντας και σχετικό απόσπασμά του (σ. 14, σημ. 92).

λαϊκής— χρησιμοποιείται κατά περίπτωση η γραμματική της απλής καθαρεύουσας ή της δημοτικής. Επιπλέον και ειδικότερα, όταν ο τονισμός μιάς λέξης δεν υπάρχει ή δεν φαίνεται, τονίζεται κατά την κρίση μας στο ορθότερο, ενώ μερικές φορές κρατάμε τον τονισμό που δίνει ο γραφέας, επειδή ίσως έτσι να προφέρει τη λέξη. Επίσης σε αρκετά σημεία που τονίζεται από το γραφέα μιά λέξη και στη λήγουσα και στην παραλήγουσα κρατάμε και τους δύο τονισμούς του⁴¹.

Οι ιδιωματικές λέξεις και τα δάνεια από την ιταλική γλώσσα, όπως και αν εκφέρονται, δεν αλλοιώθηκαν.

Διορθώθηκε η στίξη, η οποία κατά κανόνα είναι ανύπαρκτη στις πράξεις του κώδικα, τα σημεία στίξης όμως προστέθηκαν με φειδώ. Όπου κρίθηκε απαραίτητο, χρησιμοποιήθηκαν διαλυτικά και απόστροφος.

Έγινε χωρισμός λέξεων που ήταν αδικαιολόγητα ενωμένες. Το γράμμα στίγμα (ς) που χρησιμοποιείται πολύ συχνά το αναλύουμε σε “στ” και προβαίνουμε σε χωρισμό των λέξεων που το περιέχουν αν χρειάζεται⁴².

Τέθηκαν κεφαλαία στην αρχή των φράσεων, στα αρχικά των κύριων ονομάτων των προσώπων και στα τοπωνύμια, τόσο στα μονολεκτικά όσο και σ’ αυτά που αποτελούνται από περισσότερες λέξεις.

Το κριτικό σημείο που χρησιμοποιείται για να δηλώσει την ανάλυση βραχυγραφίας (οι παρενθέσεις) τοποθετήθηκε μόνο όπου ήταν απαραίτητο σε περιπτώσεις αμφισβητούμενης ερμηνείας και ιδιαίτερα στα βαφτιστικά ονόματα και στις καταλήξεις που είναι αμφίβολο αν κρατούν το τελικό “ν”, ενώ δεν σημειώνεται κατά κανόνα στα ονόματα μηνών, στα μέτρα, σταδμά, νομίσματα και σε άλλες συνηθισμένες λέξεις όπως, παπάς, και, κ.λπ.

Το κριτικό σημείο που χρησιμοποιείται για να δηλώσει τη φθορά του κειμένου (οι αγκύλες), επειδή οι φθορές είναι πάρα πολλές και στις περισσότερες περιπτώσεις είναι σχεδόν αδύνατο να προσδιοριστεί ο αριθμός των γραμμάτων που λείπουν, κατά παρέκκλιση των καθιερωμένων, περιλαμβάνει πάντοτε τρεις τελείες, δηλαδή [...].

VI. Πίνακες και ευρετήρια

Την έκδοση του κώδικα κατακλείουν πίνακες και αλφαθητικά ευρετήρια:

α) Πίνακας συνοπτικός των πράξεων.

Ο πίνακας περιλαμβάνει τις εξής πέντε στήλες στις οποίες ανα-

41. Βλ. π.χ. Πράξη αριθ. 16: εις τὴν Ἄγουσα, τῆς Ἀγούσας· πράξη αρ. 19: τοῦ ἀφέντος ἀλλά και ἀφεντός.

42. Π.χ. εἰζόν= εἰς τόν, εἰςῆς=εἰς τῆς, ἐκονῆσης=ἐκονῆς της, ἔχοντασου=ἔχοντάς του.

γράφονται: Στην πρώτη οι πράξεις με τον αύξοντα αριθμό που τους έχει δοθεί στην έκδοση, στη δεύτερη το έτος και η ημερομηνία της καθεμίας πράξης, στην τρίτη το όνομα κατά περίπτωση εκείνου που τη συνέταξε με αναφορά της ιδιότητάς του ως νοτάριου, καντζελλάριου, πρωτονοτάριου, ιερέα κ.λπ., στην τέταρτη ο νομικός χαρακτηρισμός της πράξης και τέλος στην πέμπτη, όπου υπάρχουν, η αναφορά ότι πρόκειται για αντίγραφο και ο τίτλος στο εξώφυλλο του διπλωμένου αντιγράφου. Όταν πρόκειται για αντίγραφο τρίτου προσώπου εκτός από τον συντάκτη της πράξης, στην από κάτω σειρά αναγράφονται στη δεύτερη στήλη το έτος και η ημερομηνία και στην τρίτη το όνομα του ή των αντιγραφέντων. Στις πράξεις 107-158 αναγράφεται επίσης η αρίθμηση με ελληνικούς αριθμούς (α' - κη') που βρίσκεται στον κώδικα. Για περισσότερη διευκόλυνση του αναγνώστη χρησιμοποιούνται συντομογραφίες. Με τον εν λόγω πίνακα παρέχεται μια εικόνα της όλης συγκρότησης του κώδικα.

β) *Πίνακας γραφένων (νοτάριοι, καντζελλάριοι και άλλοι).*

Το εν λόγω ευρετήριο είναι απαραίτητο λόγω της πληθώρας των προσώπων που εμφανίζονται ως συντάκτες και αντιγραφείς των πράξεων του κώδικα και μπορεί να χρησιμεύσει επιπλέον και σαν συμπλήρωμα και κυριολεκτικά σαν ευρετήριο του προηγούμενου πίνακα. Χρησιμοποιούνται επίσης οι ίδιες συντομογραφίες με τον προηγούμενο πίνακα.

γ) *Ευρετήριο των πράξεων (νομικός χαρακτηρισμός τους).*

Ευρετηριάζονται αλφαβητικά οι πράξεις σύμφωνα με το νομικό χαρακτηρισμό που τους έχει δοθεί. Η χρησιμότητα του νομικού χαρακτηρισμού των κειμένων ενός νοταριακού κώδικα και ενός αντίστοιχου ευρετηρίου είναι προφανής. Ειδικά όσον αφορά τον ιστορικό του δικαίου είναι απαραίτητο να δίνονται οι χαρακτηρισμοί με προσοχή, να είναι διατυπωμένοι συνοπτικά και αν είναι δυνατόν μονολεκτικά. Εξυπακούεται ότι πρέπει να τηρείται η νομική ορολογία. Καλό θα είναι να χρησιμοποιούνται σύγχρονοι νομικοί όροι, εφόσον υπάρχουν και ανταποκρίνονται με το περιεχόμενο των πράξεων που χαρακτηρίζονται, έτσι ώστε ο αναγνώστης εύκολα να τους αναγνωρίζει.

δ) *Ευρετήριο ονομάτων.*

Περιλαμβάνονται όλα τα οικογενειακά ονόματα, στα οποία εντάσσονται αλφαβητικά τα πρόσωπα, άντρες και γυναίκες. Τα ονόματα των γυναικών λημματογραφούνται κατά κανόνα στο βαφτιστικό τους και συνήθως παραπέμπονται στο επώνυμο του συζύγου ή στο πατρικό τους. Ορισμένα αντρικά ονόματα λημματογραφούνται επίσης στο βαφτιστικό τους, όταν δεν προκύπτει με σαφήνεια αν πρόκειται για επώνυμο ή πατρώνυμο, και όταν αναφέρονται μόνο με το μητρώνυμό τους. Στα ονόματα εντάσσονται και τα εθνικά και οι δεονυμικές και αγιολογικές

αναφορές. Ξεχωριστό ευρετήριο έχει συνταχθεί και ακολουθεί στο τέλος προκειμένου για ονόματα –ιδιαίτερα μαρτύρων– που αναγράφονται με λατινικό αλφάβητο.

ε) *Ευρετήριο τοπωνυμίων.*

Λημματογραφούνται όλα τα ονόματα τόπων, χωριών κ.λπ. Γίνεται ειδική μνεία σε όσα τοπωνύμια δεν αναφέρονται στη Νάξο. Στο λήμμα “άγιος” εντάσσονται μη μονολεκτικές ονομασίες ναών, μονών, χωριών, ακόμα και περιοχών που το περιέχουν. Στα τοπωνύμια εντάσσονται αγροί, αμπέλια, χωράφια, εκκλησίες, γενικά οι ιδιοκτησίες που αναφέρονται με όνομα προσώπου ή οικογενειακό όνομα, όταν κατά περίπτωση κρίνεται πως έχουν δέση τοπωνυμίων περισσότερο, παρά ονομάτων.

στ) *Ευρετήριο νομικών όρων και λέξεων.*

Λόγω της ιδιοτυπίας του κώδικα, ο οποίος περιέχει πράξεις και αντίγραφα πάμπολλων νοταρίων που καλύπτουν πάνω από τρεις αιώνες, έγινε προσπάθεια το ευρετήριο αυτό να είναι ευρύτατο, μπορώντας να χρησιμεύσει και σαν γλωσσάρι. Κατά τα άλλα, αποφεύγονται οι πολύ κοινοί όροι και λέξεις. Με τη συντομογραφία “κ.α.” δηλώνεται ότι μια λέξη ή νομικός όρος συναντιέται πολύ συχνά, οπότε δίνονται οι αριθμοί μόνο των πρώτων πράξεων. Τούτο ακολουθείται ιδιαίτερα σε περίπτωση που η λέξη ή ο νομικός όρος δεν είναι αξιολογός. Στο λήμμα “εικόνες” εντάσσονται τα εικονίσματα και τυχόν προσωπογραφίες. Στο τέλος του ευρετηρίου αποδελτιώνονται μερικές λέξεις, ιταλικές, που αναγράφονται με λατινικό αλφάβητο. Επιπλέον τηρούνται οι εξής γενικές αρχές: αα) Δε δηλώνεται η εθνική προέλευση μόνο για τις ιταλικές λέξεις. Αντίθετα δηλώνεται αν πρόκειται για λέξη βενετσιάνικη, τούρκικη κ.λπ. ββ) Δίνονται όλες κατά το δυνατόν οι παραλλαγές-εκφορές μίας λέξης στα ελληνικά. Γράμματα σε παρένθεση δηλώνουν ότι η λέξη συναντιέται και με αυτά και χωρίς αυτά. Η παύλα, ανάλογα με τη δέση της στην αρχή ή στο τέλος της λέξης επισημαίνει ότι πρόκειται για διαφορετικό τέλος ή αρχή. γγ) Στην αρχή ορισμένων γραμμάτων σημειώνονται γενικά παραπεμπτικά, όταν πρόκειται για σχετικά γενικό κανόνα π.χ. Δ- βλ. και Ντ-, Μπ- βλ. και Π, Ν- βλ. και Δ-, Τ-, Τ- βλ. και Δ-, Ντ-.